

KÜLPOLITIKA ÉS MŰEMLÉKVÉDELEM: AZ OLASZ- MAGYAR SZÖVETSÉG HATÁSA A TRIANON UTÁNI ÖRÖKSÉGVÉDELEMRE

Foreign Policy and Cultural Heritage: The Effects of the Italian-
Hungarian Relations on Post-Trianon Heritage Management

Pleskovic Viola¹

Absztrakt: Az állam és épített örökség viszonya, valamint a trianoni békeszerződés emlékéve mind aktuális témák 2020-ban. Jelen írás e két terület ötvözetével foglalkozik. Az ország műemlékállományának mintegy kétharmada került határon túlra a trianoni békeszerződés következtében. Válaszként a szakemberek egy új Magyarország új műemlékvédelmét alapozták meg az elcsatolt területeken maradt műemlékeink kulturális visszacsatolása érdekében. A korszak beruházásai olyan középkori emlékek helyreállításai voltak, amelyeket a föld alól, szinte a semmiből kellett feltárni. Kifejezetten a királyi központok felkutatása és reprezentatív bemutatása volt a cél, s e költséges vállalkozásokra talán nem is kerülhetett volna még sokáig sor, ha 1934-ben nem Gerevich Tibor, komoly olasz kapcsolatokkal rendelkező diplomata ül a műemlékvédelem vezetői székébe.

Kulcsszavak: műemlékvédelem, trianoni békeszerződés, kulturális diplomácia

Abstract: The relation between the government and architectural heritage is a very accurate theme nowadays, just as the Treaty of Trianon due to the Centennial in 2020. Most of the Hungarian monument buildings were also detached in 1920, so the Hungarian experts had to reflect on this situation with a dramatic change in heritage policy. They started a way in which the excavations of the medieval Hungarian centres could be used as propaganda tools and in which the lost monuments could be reannexed at least in a

¹ A szerző a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Történelemtudományi Doktori Iskolájának hallgatója és az Építészfórum online szakfolyóirat szerkesztője. Elérhetősége: viola.pleskovic@epiteszforum.hu

cultural meaning. This program had an exceptional position in Hungarian policy in the 1930s. The main reason of this highlighted situation was that the head of the Hungarian heritage management was Tibor Gerevich, who was a famed person of the Italian-Hungarian diplomacy. The writing focuses on the relation of the two nation, which strongly influenced the Hungarian building reconstruction policies.

Keywords: building heritage, Treaty of Trianon, cultural diplomacy

BEVEZETÉS

A tanulmány a két világháború között kialakuló olasz-magyar külügyi és kulturális kapcsolatokat állítja középpontba, ám kivételesen a műemlékvédelem történetének perspektívájából.

Az ország műemlékállományának mintegy kétharmada került határon túlra a trianoni békeszerződés következtében, így a magyar épített örökségvédelemért felelős szervezetnek, azaz a Műemlékek Országos Bizottságának új utakat kellett kidolgoznia a jövőre nézve, hiszen a legtöbb helyreállítási munkára váró emlék már más országok birtokában állt 1920-tól.

Megkezdődött az új határokon belül található műemlékek felkutatása és összeírása, valamint azok műszaki felvétele. Ekkor kezdi műemlékvédelmi tevékenységét az a pár fiatal és ambiciózus szakember is, akik a két világháború között egy új Magyarország új műemlékvédelmi hivatalát alapozták meg. Az időszak legnagyobb beruházásai végül olyan középkori emlékek helyreállításai voltak, amelyeket a föld alól, szinte a semmiből kellett feltárni. A visegrádi királyi palota ásatása (1934-1943), a székesfehérvári romkert újszerű bemutatása, kiépítése (1936-1938), valamint az esztergomi király palota nagyszabású feltárása és helyreállítása (1934-1938) még külföldi visszhangra is leltek.

E nagyberuházásokra talán azért is kerülhetett sor, mert 1934-ben egy olasz-magyar kultúrdiplomata került a műemlékvédelem vezetői székébe. A Vallás- és közoktatásügyi minisztériumot vezető Klebelsberg Kunó az 1920-as években kibontakozó olasz-magyar diplomácia egyik kulcsfiguráját, Gerevich Tibort nevezte ki ugyanis a Bizottság élére, aki ezek után az államtól Mussolini örökségpolitikájával rokonítható ideológiai megközelítéssel tudott anyagi támogatást szerezni a magyar műemléki rehabilitációkra. A tanulmány azt hivatott bizonyítani, hogy e politikai-ideológiai tartalom túl a magyar műemlékvédelem egyúttal egy szigorúan szakmai értelemben

vett modernizáción is átesett, melynek szintén olasz gyökerei voltak, és amelyen szintén Gerevich Tibor és segítői munkálkodtak.

Az írás először feltérképezi a XIX. század óta fokozatosan fejlődő műemlékvédelmi elvek alakulását Olaszországban, amelynek végkifejlete egy nemzetközi konszenzusban teljesedett ki az 1931-es Athéni Charta elfogadásával. A kutatás még kezdeti fázisban van, ám e tanulmány felvezetésként igyekszik bebizonyítani a külföldi szakirodalmakból, korabeli magyar dokumentumokból, hogy bár a műemlékvédelmünk az 1930-as években rengeteg rokonságot mutatott Mussolini műemlékvédelmi propagandájával, a legfőbb cél akkor is nemzeti és hazai volt: azaz, az elvesztett területek műemlékeit kulturális, történelmi és művészettörténeti alapon is hozzá kellett csatolni az új magyar határokon belül maradt objektumokhoz. Ott volt mindeközben a tisztán objektív szakmai fejlődés is, mely – ahogyan az a korabeli dokumentumokból és levelezésekből kiderült – a párhuzamosan zajló külpolitikai célkitűzésekkel olykor feszültségeket is generált építészek és művészettörténészek, valamint a Bizottság vezetősege között.

A dolgozat röviden felvázolja a trianoni békeszerződést követő kulturális területen történő nyitást Olaszország felé, átfogó képet szerez az olasz műemléki helyreállítások fejlődő gyakorlatáról az 1930-as évekig, ahonnet pedig bevezeti az Olvasót Mussolini kiforrott örökségi propagandájának gyakorlatába. A tanulmány utolsó negyede a magyar történeket hasonlítja össze ezen felvázolt olasz folyamatokkal, exodusként pedig a II. világháborút veszi górcső alá, mely során a korszakban a magyar örökségvédelmi szakemberek még utoljára tudták közelről tanulmányozni az olasz műemlékvédelmi gyakorlatokat.

I. A MAGYAR KULTÚRDIPLOMÁCIA IRÁNYVONALA A TRIANONI BÉKESZERZŐDÉS UTÁN

„Olaszország a háború után állandóan pacifikáló politikát követett. A háború befejezése után Itália lett az európai béke legbiztosabb őre.” – feleli Carlo Schanzer olasz külügyminiszter 1922-ben Penda Jenő újságíró kérdésére, aki az új olasz-magyar együttműködésről, és a magyarok revíziós politikájának támogatásáról érdeklődik a politikusnál.²

Az I. világháború után Olaszországnak azonban egészen más szándéka volt e szavak mögött. A valódi cél a balkáni térség irányába

² PENDA, 1922. 1.o.

történi terjeszkedés volt, elszigetelve politikailag a frissen megalakult Szerb-Horvát-Szlovén Királyságot Nyugat-Európától. Az olasz kormányának elsősorban Közép- és Kelet-Európában kellett szövetségeseire szert tennie, az egyik legkézenfekvőbb választásnak pedig Magyarország tűnt. A kisantant államok meggyengítése és az olasz barátság felvetése összhangban állt Magyarországi revíziós politikájával.

Benito Mussolini 1924. szeptember 26-án kijelentette a magyar képviselők küldöttsége előtt, hogy külpolitikájának egyik legfőbb tengelye a magyarok iránt érzett szimpátiája lesz.³ Hóry András római követ és Klebelsberg Kuno előkészítő tárgyalásai után Bethlen István 1927. április 4-én érkezett az olasz fővárosba, majd a diplomáciai tárgyalások befejeztével aláírta az olasz-magyar szerződést, mely kimondta, hogy a két állam között állandó béke és örökös barátság fog fennállani. Ez a szerződés határozott időre kötött azzal a hozzátétellel, hogy ha a tíz év elteltével egyik fél sem mutat hajlandóságot a megegyezés fölbontására, akkor az újabb tíz évre érvényes marad.⁴

A kulturális téren tervezett kapcsolatrendszer kialakítása ezek után egy fejlettebb szintre léphetett, Klebelsberg Kuno számára pedig az 1895-ben alapított Római Magyar Történeti Intézet visszaszerzése számított a következő fontos stratégiai célkitűzésnek. A szervezetnek otthont adó Fraknoi-villát 1915-ben tulajdonították el Magyarországtól, amikor Itália belépett a háborúba az antant oldalán. A szóban forgó új olasz-magyar barátság okot adott arra, hogy az épület tulajdonjoga a nyugati országok hasonló diplomáciai kérésével szemben nemhogy egyenrangú bánásmódot, de akár előnyt is élvezhessen. Már az 1920-as békeszerződés után megkezdődtek az ügyben történő tárgyalások, Klebelsberg számára pedig meg is volt a megfelelő ember a tárgyalás lebonyolítására. A Külügyminisztériumban dolgozó Gerevich Zoltán testvére, Gerevich Tibor ugyanis az 1900-as évek elején Olaszországban tanult, és ezek alatt az egyetem évek alatt folyamatosan szőtte gyümölcsöző diplomáciai kapcsolatait. Klebelsberg ráadásul nem csupán az Intézetnek otthont adó régi, később pedig új épületének adás-vételi procedúrájának közvetítői szerepére javasolta a művészettörténészt, de az akadémia új igazgatójának is Gerevichet szeretne volna kinevezni.⁵

A Római Magyar Intézetnek és az olasz-magyar kulturális kapcsol-

³ GEREVICH, 1938. 304.o.

⁴ ROMSICS, 2019. 154.o.

⁵ UJVÁRY, 1996. 46.o.

latnak Gerevich egészen az 1940-es évekig meghatározó alakja volt. A magyar műemlékvédelem ügyét 1934-ben vette kézbe, amikor már nem volt kérdéses, hogy az olasz-magyar diplomácia az építésügyet is meg tudja határozni, úgyhogy Gerevich ezt a területet is az olasz-magyar barátsági megállapodás szolgálatába állíthatja. Mégis, talán érdemes belegondolni mi lett volna a két világháború közötti műemlékvédelem alakulásával, ha végül nem Itália felé fordul a magyar külpolitika?

Minden bizonnyal a francia érdekek és elsősorban közös kulturális vállalkozások élvezhettek volna nagyobb előnyt. Közvetlen a trianoni békeszerződés megkötése után ugyanis maga Gerevich is tárgyalt a *Bibliothèque nationale de France*, a *Louvre* vagy a *Musée de Cluny* igazgatójával közös projektek létrehozásáról. A *Musée de Guerre* vezetőjével könyvcserében állapodtak meg, a *Renve de l'art chrétien*-ben pedig egy magyar szemle megállapodását fektette le és általánosságban is úgy vélte, hogy a franciák érdeklődnek a „magyar ügy iránt”.⁶

Klebensberg a trianoni békeszerződéssel járó tragédiát és Magyarország nemzetközi megítélésének okát abban látta, hogy a nemzet nem egy művelt európai közösségként volt ismert a kontinensen, s a nyugati országok úgymond vad népként kezelték hazánk lakóit. Célja volt, hogy pontosan e negatív döntés támogatói kaphassanak új képet a magyar kultúráról és szakembereiről, így a francia-magyar kultúrkapcsolatok érvényesítése kezdetben nagyobb hangsúlyt élvezhetett.⁷

Éppen ezért nem mehetünk el szó nélkül a francia kapcsolatok lehetősége mellett a műemléki kiépítések szempontjából sem: ha a hivatali működésre nem az olasz-magyar szerződés nyomja rá oly hangsúlyosan a bélyegét, akkor vajon a régészeti felfedezéseink bemutatása és a rekonstrukciók gyakorlata is teljesen más irányt vett volna Magyarországon?

„A munkákat a legnagyobb körültekintéssel és a műemlék-belyreállítás legmodernebb elveinek szigorú betartásával kell elvégezni. A helyreállítás intézőinek a nagyjelentőségű feladatot véve tekintetbe, a franciaországi most folyó nagyszabású hasonló feladatokat kell a helyszínen tanulmányozniok és kérem a nagytekintetű bizottságot, hogy e célból a Műemlékek Országos Bizottsága elnökének, előadójának a tisztelettel

⁶ Gerevich Tibor levele Pekár Gyulához. 1920. III/IV. OSZK Kézirattár 1942/7.

⁷ KLEBELSBERG,1927. 1.o.

*alulírott tagjának franciaországi tanulmányutra való kiküldetését kieszközölni méltassék.*⁸

Így ír Lux Kálmán, a bizottság főtanácsosa, és a szóban forgó időszak középkori ásatásainak és helyreállításainak legfoglalkoztatottabb alakja. Mindezt az 1934-ben felfedezett esztergomi vár kiépítése kapcsán taglalja. Ezek szerint az 1930-as években Lux sokkal inkább a francia helyreállítási munkák tanulmányozását tartotta kézenfekvőnek. Ezt Gerevich Tibor elnöki döntése írhatta felül, aki a szövetség érdekében inkább az olasz modern műemlékvédelem felé orientálta a bizottságot és építészeit. De mi vezetett oda, hogy a kezdetben inkább hangsúlyosan képzőművészeti területeken mozgó Gerevich Tibor végül műemlékvédelmi vonalon tudjon ilyen határozott, olasz mintákat felvonultató irányvonalat mutatni?

Első lépésként nem az olasz fasiszta diktatúra műemléki ásatásait és helyreállításait érdemes röviden áttekinteni párhuzamokként, hanem annak az új műemléki fejlődésnek a kezdeti szakaszát, amely pontosan Gerevich itáliai tanulmányévei alatt, azaz a századforduló időszakában zajlott le Itáliában.

II. FIORELLITÓL GIOVANNONI-IG: MIKÉNT GONDOLKODTAK AZ ÉPÍTETT ÖRÖKSÉGRŐL A SZÁZADFORDULÓ OLASZORSZÁGÁBAN?

Az új, egyesített olasz állam első komolyabb műemléki szervezete akárcsak Magyarországon, szintén 1872-ben állt fel az Oktatásügyi Minisztérium rendelete alapján. A *Direzione Generale degli Scavi e Musei* néven alapított osztály 1881-ben később *Direzione generale delle Antichità e Belle Arti* néven folytatta működését.

Nem sokkal később bekövetkezett az olasz karta-történelem⁹ egyik fordulópontja is 1882-ben, amikor Giuseppe Fiorelli (1823-1896), Pompeii régésze afféle útmutatót terjesztett az építészek és az Oktatásügyi Minisztérium elé egy lehetséges törvénytervezet számára. Fiorelli országos szinten szerette volna felhívni a figyelmet arra a tényre, hogy milyen fontos a tudományos megközelítés és az építészettörténeti kutatás a régészeti ásatások során előkerült romok állagbiztosítása és kiépítése előtt.

⁸ Dr. Lux Kálmán tervezete az esztergomi ásatásokra nyerendő 300.000 pengő felhasználásáról, 1935. június 12. Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ, Tudományos Irattár, 1935/302.

⁹ Műemléki karták alatt a műemlékvédelem és örökségvédelem terén megfogalmazott közérdekű jogi dokumentumokat kell értenünk.

Az itáliai modern műemlékvédelem forradalmi alakjának mégis Camillo Boito (1866-1914) személyét szokás megjelölni, aki a Mérnökök és Építészek III. Kongresszusán Rómában, 1883-ban olvasta fel 7 pontból álló javaslatát az ókori műemlékek kiegészítéséről és bemutatásáról.¹⁰ Boito az Eugène Viollet-le-Duc által meghatározott purista¹¹ kör követője volt pályája elején. Mégis, pontjai még Fiorellinél is tudományosabb szemlélettel közelítettek a restaurációk felé. Bármilyen mértékű hozzáépítésről is volt szó egy műemlék esetében, a prioritást szerinte az eredeti feltárt építészeti részleteknek és szerkezeteknek kellett élveznie, és nem az említett eredeti és a kívánt állapot közötti differencia csökkentésére, azaz nem egy kikényszerített kiegészítésre kellett koncentrálni.

1890-ben létrejött az Associazione Artistica fra i Cultori di Architettura, amelynek feladata a műemléki átalakítások, vagy restaurációs munkálatok felügyelete volt, és egy háromfokozatú rendszerbe sorolta az épületeket művészi értékük szerint. A legfontosabb és legtöbb eredeti részletet megőrzött épületek esetében csak a szervezet által jóváhagyott változtatást lehetett kivitelezni.¹²

Nem csupán a jelentősebb műemlékeken történő stilizáló beavatkozások miatt kellett azonban megszilárdítani az új műemlékvédelmet Olaszországban. Az 1908-as drasztikus messinai földrengés után (melyben a katedrális teljesen romos állapotba került) az *Associazione Nazionale Ingegneri e Architetti* felállított egy bizottságot, amely a műemlékek és más épületek technikai alapelveinek kialakítására alakult, és a célja az volt, hogy új megoldásokat javasoljanak és a jövőben megelőzhetőek legyenek az egyes szerkezetek teljes összeomlása. Ebben a bizottságban ott ült egy bizonyos Gustavo Giovannoni is, aki 1910-től az *Associazione Artistica fra i Cultori di Architettura* vezető egyénisége lett. Camillo Boito követőjeként és tanítványaként mestere elveit finomította tovább, amelyet immáron törvényi keretek között akart konszolidálni országában.

Giovannoni írásai végül nem csupán hazája műemlékvédelmi elveit szilárdították meg egy még modernebb szemlélet irányába, de személye

¹⁰ BOITO, 1883.

¹¹ A purizmus a 19. század és a 20. század elején uralkodó műemléki helyreállítás irányzat megnevezése is volt többek között. Ezen eljárás során a tervezők kizárólag az eredetinek vélt legelső, vagy leginkább uralkodó stíluszkorszak egységét állították vissza, melynek érdekében bármely későbbi korszak értékes építészeti részletét elbontották az egység kedvéért.

¹² JOKHILEHTO, 1986. 347.o.

ünnepélyesen kijelenthette, hogy az Athénban 1931-ben tartott nemzetközi építész kongresszus végül egy önálló kartába foglalta főbb elveit. „Olaszország ideje tehát elérkezett” a világ műemlékvédelmi színpadán.¹³

Az Athéni Kartában kiemelt hangsúlyt kapott az anastylosis, azaz az eredeti töredékekből történő helyreállítás módszerének ajánlása, amely a 20. század műemlékvédelmi eszményét testesítette meg ezentúl, habár maga az eljárás nem volt idegen már a múlt századokban sem.¹⁴ És mégis, napjainkban tanulságosnak tekinthető, hogy hiába volt szó a leghitelesebb helyreállítási módról, a Parthenon, vagy például az Erechteion anastylosisszal történő helyreállítását a társadalom egy bizonyos része bírálta saját korában. Köztük olyan híres emberek, mint például Auguste Rodin, aki George Toudoze korabeli írásán¹⁵ felbuzdulva nézte kételkedve az 1900-as évek első éveiben kezdődő munkálatokat Athénban. Ma, a 21. század rohamosan kiépülő, nem eredeti részletekkel történő újjáépítéseivel párhuzamosan azonban kijelenthetjük, hogy mind Olaszországban, mind Magyarországon egy eredeti fragmentumokból visszaemelt emlék az újjáépítések műfajának legautentikusabb és legnemesebb kategóriájának mondható a két világháború közötti évtizedek óta.

III. FELTÁRÁSOK ÉS RESTAURÁLÁSOK A PROPAGANDA SZOLGÁLATÁBAN

Benito Mussolini fasiszta doktrínája egyfajta folytonosságot próbált bizonyítani a Római Birodalom és korának Olaszországa között, valamint közte, Iulius Ceasar és Augustus császár között. Többek között ez a kapcsolat legitímálta véleménye szerint saját diktatúráját is, úgyhogy az archeológiai kutatásokba fektetett energia és a régészeti felfedezések történelmi bizonyítékai a folytonosságra komoly eszközeivé váltak propagandája számára.

A *Forum Romanum* ásatása ugyan nem Mussolini időszaka alatt kapott lendületet, az új ideológiát mégis jól szemlélteti az a helyreállítás módban történt változás, amelyet a *Curia Iulia* átalakításán láthatott a korabeli néző. Giacomo Boni, a *Forum Romanum* századvégi ásatási vezetője 1923-ban szenátori kinevezést kapott és kulcsfigurává vált abból a szempontból, hogy

¹³ GIOVANNONI, 1932. 420.o.

¹⁴1836-ban például az acropolisi Athéna Niké templomot építették újjá összegyűjtött darabjaiból Athénban, melynek köveit a hegy köré épített törökkori falban találták meg.

¹⁵ TOUDOUZE, 1904.

komoly ajánlásokkal éljen Mussolini felé a terület jobb politikai kihasználhatóságát illetően.

Felnyitotta a Duce szemét, hogy az egyes épületek rekonstrukciója és maga a régészeti terület kortárs politikai felvonulásokra és ünnepélyekre is alkalmas lehet, ha az épületek a megfelelő felújítást kapják. Erre az ajánlatra a *Curia Iulia* tömbje kínálkozott a legjobb lehetőségnek.

Az épületben a *Sant'Adriano* keresztény templom működött a VII. századtól kezdve, melynek papjai az 1900-as évek eleje óta határozottan elleneztek az építészeti falkutatásokat a templomban. A barokk enteriőrt Martino Longhi tervezte a XVII. század középső évtizedeiben. Az épület azonban túl fontosan bizonyult a kutatás, és legfőképpen Mussolini szempontjából, elvégre valaha a szenátus gyülekezőhelye foglalt helyet benne.

Alfonso Bartoli a homlokzati burkolat lebontásával kezdte a dokumentált bontásokat, ezt követően megnyitották a főhomlokzat eredeti – később befalazott – három ablaknyílását, viszont a nyílászárókat római kori stílusban tervezett kiegészítésekkel helyettesítették. Az eredeti rétegek feltárása miatt a középkori és reneszánsz elemeket is eltávolították a munkálatok során a XVII. századi belsőtérrel együtt. 1939. május 9-én hatalmas ceremónia kíséretében végül átadták a régi-új *Curia Iulia* épületét, ahova Mussolini és Róma új szenátusa ünnepélyes keretek között vonulhatott be. Régészet, restaurálás és politika reprezentációja ebben a projektben különös és mondhatni bizarr összhangra lett. A ház valóban a szenátusi gyűlések ülőhelyeként funkcionált ünnepélyes alkalom esetén

Mussolini 1925. december 31-én hirdette ki, mely római régészeti emlékek fogják részét képezni annak a fővárosi programnak, amelyben ókori romokat emelne ki új kortárs városképi koncepciójában, egészen pontosan egy-egy újonnan kialakított Piazza középpontjában. A program elemeit képezték a császári fórumok, Augustus mauzóleuma, Marcellus színháza és a Pantheon körüli tér rendezése is.¹⁶

Augustus császár emlékhelyét okkal szánták a legfontosabb vállalkozások közé, hiszen a Duce a hajdani császár örökösének tekintette magát. A műemléket végül Antonio M. Colini and Giulio Q. Giglioli kutatták meg, akiknek sikerült a későbbi hozzáépítésektől megtisztítani a falakat. A közelgő restaurálási folyamatokért később Mussolini kedvelt építésze, Antonio Muñoz felelt.

¹⁶ BRANGERS, 2013. 125.o.

Muñoz az ókori római kori stílusban történő tervezést kifejezetten kerülte. A homlokzaton a jó állapotok miatt alig hajtott végre állagmegőrzési helyreállítást, a mauzóleum belső folyosóin és belső terein viszont a római téglák méreteihez hasonló, színeiben és állagában neutrálisan eltérő kiegészítéssel biztosította az omladozó felületeket. A tér tervezete mégis klasszicizáló attitűddel komponálta volna meg a romot. A teret körbeölelő kortárs, földszintjükön oszlopsorral övezett épületek mellett ugyanis az elképzelés későbbi eleme lett a romhoz vezető ünnepélyes lépcsősor is, amelyet két portikuszos épület fogott volna közre egyfajta propülaiként.¹⁷

1934. október 22-én, Mussolini Rómába menetelésének 12. évfordulóján újabb bejelentéssel élt. A *Vicolo Soderini* középkori ház tetején állva – a tetőszerkezet látványos bontása közben – jelentette be, hogy a mauzóleum felújítását és a körülötte elhelyezkedő épületek lebontását 1938-ra, Augustus császár születésének kétezredik jubileumi emlékévére be kell fejezni.¹⁸ Bár magának az antik emlékek helyreállítása jól haladt, a nagyszabású évfordulóra a kortárs épületekkel övezett tér kiépítése és egy merőben új épülettípus kivitelezése is cél volt, amelynek megvalósítása nagyobb kihívást jelentett.

Ez az utóbb említett új épülettípus nem volt más, mint az Ara Pacis Augustae maradványait bemutató pavilon. A leletek elhelyezése körül kialakult hosszú tanácstalanság után 1937-ben került újra előtérbe a rekonstrukció kérdése. Szeptember 23-án Mussolini Vittorio Ballio Morpurgot, a mauzóleumot körülölelő tér tervezőjét bízta meg azzal a feladattal, hogy ne egy múzeumba helyezték a feltárt darabokat, hanem tervezzen az oltár számára egy „kapszulát”, egy saját kiállítóteret, amelyet a mauzóleum mellett emelhetnek majd fel.

Mussolini maga jelölte ki a *Via Ripetta* és a *Lungotevere* közti területet az építkezésre, azaz a mauzóleumot övező tér egyik telkét. Erre az időpontra a *Piazza Augusto Imperatore* névre keresztelt együttes már javában kialakulóban volt Morpurgo irányítása alatt, kinek számára felmerült egy olyan elképzelés is, hogy az Augustus császár mauzóleumát két oldalon közrefogó épületek egyik oszlopsora alatt épülhetne ki az új oltár. Végül az összeállítás Giuseppe Moretti vezette, segítségével Guglielmo Gatti építész rendelkezett, az önálló múzeumi pavilont pedig Morpurgo végül mégis megtervezte.

¹⁷ MUÑOZ, 1935.o.

¹⁸ VILLANI, 2012. 223.o.

Az idő nem dolgozott a tervezőknek, hiszen Mussolini akarata – azaz a jubileumi kivitelezés végpontja – már közel járt, és többek között ez lett az oka annak, hogy az eredeti tervek leegyszerűsödtek. Igazi travertin helyett a pavilon támasz-elemei csupán festett betonból készültek el.¹⁹

Az *Ara Pacis* pavilonjának megalkotása közvetlen kapcsolatot tudott prezentálni Mussolini és Augustus között. A rekonstrukció célja az volt, hogy az ókor relevanciáját egy kortárs jelenbe lehessen ágyazni. A domborműveken egyébként Augustus maga is hasonló célokkal ábrázoltatta Aeneas mondáját, így az Augustus és Mussolini között fennálló folytonosság tükröződött a rekonstrukció megszületésében.

Sajnos, magát az épületet hasonló hibák jellemezték, mint az esztergomi vár 1934 és 1938 között felfedezett és Lux Kámán irányítása alatt helyreállított *studiolo* helység mennyezetének üvegtéglákkal megvilágított vasbeton szerkezetét. Az üvegszerkezet ugyanis itt sem felelt meg a műemlék klimatizációs feltételeinek, a faragott ókori kőelemek lassan leváltak az illesztésekről, az emlék ráadásul abból a szempontból még veszélyeztetettebbé vált, hogy Mussolini új közttere a nagy autós forgalom miatt folyamatos rázkódásnak tette ki az épület alapzatot.

Mussolini a saját vezetése alatt felépülő új Római Birodalom felállítását legitímálta ezeknek a nagyberuházásoknak a megteremtésével, ráadásul nem csupán az ország aktuális határait tekintve gondolkodott így. 1940. június 10-én a második világháborúba vezette országát. Franciaország és Nagy-Britannia instabil helyzete tovább bízatták őt egy Földközi-tengeren történő hódítási kísérletében is. Olaszország Líbiában és Etiópiában már jelen volt, de az Égei-szigetek területeire is igényt tartott.

Arduino Colasanti az olasz régészek Égei-szigeteki ásatásairól Magyarországon is publikált – megjegyzi, hogy a legfontosabb kutatások Rhodos tengerparti részein folytak.²⁰ Az olasz államnak célja volt, hogy gyarmatain, Líbiában és Kyrenaikában mindjárt azok elfoglalása után ásatásokat kezdjen, és a „föld számot adjon föld alatt rejtőzködő múltjáról.”²¹

A régészeti felfedezések, sőt a restaurálások viszonylag gyorsan haladtak a gyarmatokon, ám a tudományos publikációk ezzel szemben akár évtizedeket is késhettek. A régészek első sorban a Római Birodalom nyomait kutatták, hogy régészeti bizonyítékokkal legitimálják az új római

¹⁹ ROSSINI, 2012. 113.o.

²⁰ COLASANTI, 1914. 128.o.

²¹ COLASANTI, 1914. 496.o.

hódítást. Ez a fajta koloniális régészet ma már vita tárgyát képezi, sokak szerint a kor modernebb régészeti eljárásait nélkülöző akciókról volt szó és lényegében vandalizmusnak tekinthetőek, ám a nagyon gyors kivitelezés felsőbb utasításra történt.²²

IV. A MAGYAR MŰEMLÉKVÉDELEM ÉS AZ OLASZ MINTA

Magyarországon egyfajta kultusz teremtődött Olaszország és Mussolini körül az 1930-as években. A magyar kormány a baráti szerződés miatt is igyekezett mindent elkövetni annak érdekében, hogy Mussolini előtt kifejezze feltétlen támogatását. A közéleti személyiségektől, sőt az államférfiaktól sem állt távol Mussolini magasztalása ebben az időszakban, ám mindezek főként a revíziós célok támogatása miatt voltak csak hangsúlyosak. A felszólaló neves szakemberek között tudhatjuk műemlékvédelmünk korabeli vezetőjét is, Gerevich Tibort, aki egyenesen csodálta az olasz miniszterelnököt.

Gerevich kifejezetten körültekintően bánt a politikai kijelentésekkel, elvégre olasz tisztelete ellenére is megmaradhatott pozíciójában 1945 után a német művészettörténet írást tudományos hangnemben kritizáló publikációi miatt.²³ Mégis, az olasz vezető iránt érzett megbecsülésének hangneme propaganda tónusú elfogultságról ad tanúbizonyságot. Elismeri „Hitler erélyes helytállását”, de úgy véli „*sem ő sem a lengyelek, sem a délszlávok, sőt, szintén a mérlegbe helyezendő – a müncheni egyezményt aláíró két másik nagyhatalom, Anglia és Franciaország jóindulatú passzívítása*” sem emlegethető egy lapon a Duce-val, aki „*nélkül meg nem értük volna, vagy nem ily korán ezeket az örömteli napokat*” – méltatja Gerevich Mussolinit a Felvidék 1938-ban történt visszacsatolásáról.

24

„Nagy ősök utóda és egyenes szellemi leszármazottja: Augustusé és Julius Ceasaré, Danteé és Macchiavellié, Giobertié és Mazzinié. Nagyszerű szintézise a klasszikus Rómának és az újabbkori Itáliának...”²⁵

Nyilvánvaló, hogy Gerevich Tibort nem lehet megfosztani vitathatatlan érdemeitől, aki a két világháború közötti tudós-generáció egyik legkiemelkedőbb alakja volt. Egyszerre művészettörténész és remek politikai érzékkel bíró diplomata, akitől távol állt, hogy csupán a könyvek közé bújó

²² MUNZI, 2004. 80.o.

²³ GEREVICH-KOPTEFF, 2018. 57.o.

²⁴ GEREVICH, 1938. 303.o.

²⁵ GEREVICH, 1938. 306.o.

kutató legyen. A középkori művészet történetét tekintve épp úgy ért el eredményeket, mint a kortárs művészetpolitika színterét tekintve, attribúciós kutatásai és műemlékvédelmi területen meghozott intézkedései pedig máig az egyik legtöbbet tárgyalt szakemberré avatják a terepen. A fenn olvasott sorok és Gerevich fasiszta propaganda íránt tanúsított szimpátiája talán éppen ezért eddig csak óvatosan került górcső alá. P. Szűcs Julianna szavait idézve: „ *Az elmúlt korszak – beszéljünk világosan – egyszerűen nem tudott mit kezdeni azszal a ténnyel, hogy Gerevich antibolsevista, antiliberalis és antiavantgárd világnézetéből következően a kezdet kezdetétől fogva erős szimpátiát érzett az olasz fasizmus íránt, hogy melegen üdvözölte az olasz állam által támogatott, legkevésbé sem konzervatív, ugyanakkor a nemzeti tradíciókat tiszteletben tartó művészetet, hogy ezt a novecentista vonulatot követendő példaként állította a beinduló művész-ösztöndjrendszer képviselői elé, hogy a Rómát megjárt arrivált művészek számára az érvényesülés további lehetőségeit páratlan leleménnyel kutatta fel jelentős állami, s még inkább egyházi megrendeléseket mozgósítva.*²⁶

A kor politikai miliójének vizsgálata természetesen túlfeszítenék egy műemlékvédelemmel foglalkozó tanulmány kereteit. Azt azonban jelen írás szempontjából is fontos kijelenteni, hogy Gerevich számára az olasz fasizmus propaganda ásatásai nagyban meghatározták a Műemlékek Országos Bizottságának irányítási metódusát: a romanità eszméje és Magyarország irredenta régészeti programja között párhuzamok húzódnak.

Gerevich ugyanis szintén a propaganda eszközeként tekintett az ország közepén megindított ásatásokra és kiépítésekre. Mussolini esetében a cél a letűnt ókor felszínre hozatala volt és integrálása a feltörekvő Birodalomba. Magyarországon mindez nem egy terjeszkedő, hódító kontextusban volt tetten érhető, de a jelenség a trianoni békeszerződés után elcsatolt területek hasonló kulturális visszakapcsolását szolgálta.

A föld alá került középkori királyi székhelyeink felszínre hozatala és azok régészeti leletei, stíláriis jegyei bizonyítékul szolgáltak arra, hogy az elvesztett területek emlékei egy kultúrkörből, egy királyságból és egy közös magyar uralkodó művészeti köréből származnak.²⁷ Ezek a formai és építészeti kapcsolatok emlékeztethetik a „*bitorlókat a „magyar kultúra fölényére*”.²⁸

Gerevich Tibornak van egy több szempontból is izgalmas interjúja a Magyarország 1927. február 27-i számában, amelyben az olasz kapcsolatok

²⁶ P. SZÚCS, 1997. 28.o.

²⁷ Gerevich Tibor MOB elnöki céljairól Bozóki Lajos írt: BOZÓKI, 1996. 171-190.o.

²⁸ MEGYERY, 1927. 5.o.

kontinuitását a magyar történelem szerves részének tartja. Egy természetes történelmi következménynek hiszi, mivel a „*legszebb századainkban*” is az Anjou-kat láthattuk a trónunkon, egy olasz származású uralkodóval, Nagy Lajossal. Ezek után Mátyás király példáját hozza fel, aki elsőnek vezette be az olasz reneszánsz szellemet egy Itálián kívüli államban.²⁹ Gerevichnek hasonló célja volt. Az olasz modern műemlékvédelmet elsőként akarta meghonosítani meg Itáliától északra.

Olaszországgal ellentétben logikus, hogy Magyarországon nem a római régészeti leleteket ruházták fel nacionalista értékekkel, hanem a középkori Magyar Királyság emlékei bírtak összetartó üzenettel. Míg Mussolini saját hazájában maga lépett fel szellemi vezetőként a műemlékvédelmi szervek előtt, itthon Gerevichnek kellett a múlt emlékeinek propagandával bíró erejéről meggyőznie kormányának vezetőit, hogy az ásatások és rekonstrukciók elegendő pénzügyi forráshoz és látványos eredményekhez jussanak.

Vizsont amíg a műemlékvédelmi szakhivatal lendületéhez és a pénzügyi alap megteremtéséhez Mussolini korának propagandisztikus elveire volt Gerevichnek szüksége, a megvalósult építészeti beavatkozások már egy konszolidáltabb módról, egészen pontosan a század eleji olasz gyakorlatról tanúskodnak mintsem az fasiszta eljárásokról, melyben talán a műszaki főtanácsos, azaz Lux Kálmán sokkal árnyaltabb és főként kizárólag szakmai (és nem politikai) döntéseinek is lehetett szerepe. Az időszak három legfontosabb kiépítési beruházása az esztergomi vár feltárása és rekonstrukciója, a székesfehérvári romkert tereprendezése és kiépítése, valamint a visegrádi királyi palota ásatása volt. Utóbbi munkálatait nem Lux Kálmán, hanem Schulek János építész vezette, ám itt a kiépítés fázisát a második világháború szakította félbe.

Olaszországban a 19-20. század fordulójának Boito-, és Giovannoni-féle helyreállítási elvei a középkori épületek felújítására talán hangsúlyosabban fókuszáltak a római romok konzerválásával szemben. Ez talán az egyesítés óta növekvő nacionalista attitűd egyik következménye is lehetett. Lényegében - Magyarországhoz hasonlóan - a középkori emlékek reprezentatív felújítása ekkoriban kiemelkedőbb nemzeti fellépésnek tűnt.³⁰

Annyi bizonyos, hogy az olasz építészeti és urbanisztikai törekvésekre műemlékvédelminktől eltekintve még a Budapestre megálmodott

²⁹ MEGYERY, 1927. 5.o.

³⁰ VALTIERI, 2005. 283.o.

monumentális tervekben ismerhetünk rá. Ilyen volt a Via Antiqua víziója is. Tervezőinek sorait olvasva remek lezárást kapunk arról, hogy miként tekintettek a római ösztöndíjas építészek az Olaszországban történő műemlékvédelmi hullámra:

„Rómában éppen a legutóbbi évtizedek mutattak nagyszerű példát arra, miképpen kell megbecsülni a múlt emlékeit. Itália földje talán a leggazdagabb fennmaradt monumentális művészeti alkotásokban, még gazdagabb azonban romemlékekben. Mindenesetre az olaszok talán elsőknek ismerték fel a céltudatos és rendszeres feltáró és konzerváló helyreállító munka nyomán előkerült példának szellemi vonzóerejét, erkölcsi nevelő hatását és a felismerés nyomában náluk a városrendezésnek és régiségtudománynak olyan eszméi fogantak és kerültek kivitelre, amelynek párját az egész világon nem találjuk.”⁸¹

KONKLÚZIÓ

Gerevich Tibor, a Műemlékek Országos Bizottságának elnöke határozott irányt tudott 1934-től diktálni a trianoni békeszerződést követő magyar műemlékvédelemben. A revíziót támogató Olaszország fasiszta örökségi politikáját adaptálta a hazai műemlékvédelem propagálására, mindeközben a 19. század utolsó évtizedei óta új megközelítéseket valló műemléki építészet felújítási és rekonstrukciós eljárásait is meghonosította hazánkban.

Míg Olaszországban korábban javarészt az úgynevezett purista stílusban, azaz az épület egyetlen korszakát dominanciába helyezve építettek tovább egy műemléket, úgy a tanulmány által vizsgált évtizedekben, azaz a 20. század 1930-as éveit ez a gyakorlatot felváltotta az épületek tudományosabb megközelítése és a helyreállítás előtti építészettörténeti, régészeti kutatás fontossága. Nagy jelentőséget tulajdonítottak immáron annak is, hogy az új hozzáépítések neutrálisak maradjanak, azaz ne drasztikusan különüljenek el a középkori, vagy éppen ókori alkotásoktól. Mindeközben szükséges, hogy oktassák a szemlélőt arról is, hogy egy kortárs beavatkozásról és nem pedig egy történeti rétegről van szó.

⁸¹ OLGYAY – OLGYAY, 1942. 106.o., 1937-ben Olgyay Aladár és Viktor tervei alapján születik meg a Via antiqua elképzelése Óbudára A sugárút a római katonai amfiteátrumot kötötte volna össze Aquincum polgárváros amfiteátrumával. A katonai amfiteátrumtól egy pilonos kapucsarnokból indult és haladt volna egy kettős fasorral az aqueductus nyomvonala mentén. Az Olgyay-fivérek 1935 és 1936 között római ösztöndíjas építészek voltak.

Ezzel a fejlődési metódussal együtt alakult ki párhuzamosan Olaszország fasiszta diktatúrája és Benito Mussolini doktrínája, amely egyfajta folytonosságot próbált bizonyítani a Római Birodalom és korának Olaszországa között. Hódításainak legitimálására hatalmas energiákat fektetett az archeológiai kutatásokba, amelyek oka politikai volt és éppen ezért a beruházások tudományos előkészítésének idejét is sokszor nagyban befolyásolta az, hogy reprezentatív határidőkre kellett elkészülnie a szimbolikus kivitelezéseknek. Ennek ellenére Olaszország számos jeles műemléki rehabilitációt hagyott maga mögött ebben az időszakban, mely a korábban megkezdett tudományos előrehaladás és a rendelkezésre álló szakemberi gárda miatt is minőségi eredményeket tudott felmutatni.

Az Olaszországban látott hasonló politikai hátszelet akarta megteremteni hazánkban Gerevich is a magyar területeken belül maradt műemlékek sorsa érdekében. Míg Mussolini esetében a cél a letűnt ókor felszínre hozatala volt és integrálása a feltörekvő Birodalomba, Magyarországon a jelenség már az elcsatolt területek kulturális visszakapcsolását szolgálta.

A kutatás további szakaszában a fennmaradt tervdokumentációk feldolgozása jelenthet kihívást. Míg Gerevich Tibor szemlélete és célkitűzései javarészt ismertek, addig a Műemlékek Országos Bizottságának további tagjainak meglátásai, céljai és gyakorlatai alig váltak tanulmányok témáivá a történelemtudomány területén. Különösen fontos feladat feldolgozni Gerevich Tibor egyik elsőszámú segítőjét a műemlékvédelem irányításában, azaz Lux Kálmán műszaki főtanácsos levelezéseit, tervdokumentációit, mely anyagok teljes körű ismeretéből talán világosan látszani fog, hogy szakmai, építészeti és politikai szempontok miként akadályozták, vagy éppen segítették egymást a közös cél érdekében.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- BOITTO, CAMILLO (1883): Roma voto Conclusivo del III. Congresso degli Ingegneri E Architetti Italiani (Il Carta)., Az eredeti dokumentum másolatának és letöltésének helye: unipa.it, Utolsó megtekintés dátuma: 2020.03.24.
- BOZÓKI LAJOS (1996): Politika és tudomány. A Műemlékek Országos Bizottságának megújulása Gerevich Tibor irányítása alatt (1934-1945)., A Magyar Műemlékvédelem korszakai. Tanulmányok., Szerk.: Bardoly István, Haris Andrea, Budapest, Országos Műemlékvédelmi Hivatal

- BRANGERS, SUSAN L. FUGATE (2013): Political Propaganda and Archaeology: The Mausoleum of Augustus in the Fascist Era, *International Journal of Humanities and Social Science*, No.3.
- COLASANTI, ARDUINO (1914): A Kyrenei Aphrodite, *Vasárnapi Ujság*, 25. szám
- COLASANTI, ARDUINO (1914): A monda forrásánál, *Vasárnapi Ujság*, 7. szám.
- GEREVICH-KOPTEFF ÉVA (2018): Gerevich Tibor és a család, *Enigma*, 95. sz.
- GEREVICH TIBOR (1938): Mussolini, *Magyar Szemle*, 9-12.sz.
- GIOVANNONI, GUSTAVO (1932): La Conferenza internazionale di Atene pel restauro dei monumenti. *Bollettino d'Arte*, Vol.9., No.25.
- Jokhilehto, Jukka (1986): A History of Architectural Conservation. The Contribution of English, French, German and Italian Thought towards an International Approach to the Conservation of Cultural Property, York, The University of York
- KLEBELSBERG KUNO (1927): Magyarország a világ ítélőszéke előtt, *Pesti Napló*, 1927. február 20-i szám
- MEGYERY ELLA (1927): A kultuszminiszter római utja s a magyar-olasz kulturkapcsolatok. Beszélgetés Gerevich Tiborral az olaszországi magyar manifesztációkról., *Magyarság*, 1927. február 27-i szám
- MUÑOZ, ANTONIO (1935): La sistemazione del Mausoleo di Augusto, *Capitolium* Vol.11., No.5.
- MUNZI, MASSIMILIANO (2004): Italian Archaeology in Libya from Colonial Romanità to Decolonization of the Past. *Achaeology Under Dictatorship*, Szerk. Michael L. Galaty, Charles Watkinson. New York, Springer
- OLGYAY ALADÁR - OLGYAY VIKTOR (1942): Az olasz városrendezés tanulságai és az óbudai Via Antqua, *Olasz szemle - studi italiani in Ungheria*, 1. szám
- P. SZŰCS JULIANNA (1997): A művészettörténész mint kultúrpolitikus., Gerevich Tibor vonzásai és választásai., *Kritika*, 2. szám
- PENDA JENŐ (1922): Schanzer olasz külügyminiszter az olasz-magyar külpolitikai viszonyról, *Pesti Hírlap*, 107. szám
- ROMSICS IGNÁC (2019): A Horthy-korszak, Budapest, Helikon
- ROSSINI, ORIETTA (2012): Ara Pacis, Milano, Electa
- TOUDOUZE, GEORGE (1904): L'impieété des restaurations', Párizs

- Gábor Ujváry(1996): Tudományszervezés - történetkutatás - forráskritika. Klebelsberg Kuno és a Bécsi Magyar Történeti Intézet., Győr
- VALTIERI, SIMONETTA (2005): I restauri della Loggia Papale di Viterbo., Conseguenze dell'uso di tecnologie „innovative” nelle architetture storiche.Memoria e restauro dell'architettura: saggi in onore di Salvatore Boscarino, Szerk: Mario Dalla Costa, Giovanni Carbonara, FrancoAngeli s.r.l., Milánó.
- VILLANI, LUCIANO (2012): Le borgate del fascismo. Storia urbana, politica e sociale della periferia romana., Milano, Dipartimento di Studi Storici dell'Università di Torino